

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1960.4.04>

RIIGIMÕISATE MAJANDUSLIKUST ARENGUST LÕUNA-EESTIS XVI SAJANDI LÕPUL JA XVII ALGUL

E. TARVEL

Mõisamajanduse areng Eesti alal XV—XVI sajandil oli meie ajalookirjanduses kuni viimase ajani võrdlemisi vähe uuritud probleemiks. Nüüd on seda küsimust rikkaliku, peamiselt küll ainult Lääne- ja Loode-Eestist pärineva allikmaterjali alusel lähemalt käsitlenud H. Ligi seoses talurahva olukorraga ning teoorjuse osatähtsuse tõusuga.¹ Mõisamajanduse arengut Lõuna-Eestis aga pole veel üksikasjalisemalt uuritud. Varasemate allikate puudumise tõttu on seda võimalik teha alles XVI sajandi lõpust alates, mil poola allikad (staarostkondade revisjoni- ja tulude aruanded ning mõisa-alade majanduslikud kirjeldused) annavad mõisamajanduse olukorrast Lõuna-Eestis teatud ülevaate, kuigi kahjuks ainult riigimõisate — folvarkide — osas.²

Pikaleveninud Liivi sõjas said siinsed alad raskesti kannatada. See kahjustas tootlike jõudude ja üldse majanduselu, eriti aga mõisamajanduse arengut. Tartumaa mõisates näiteks — poolakad olid veel 1579. aasta märtsis Tartumaad põhjalikult laastanud — külvati 1581. aasta sügisel rukist umbes neli korda vähem kui 1584. aastal.³

Vene ja Poola vahel 1582. aasta jaanuaris Jam Zapolskis sõlmitud vaherahuga läks Lõuna-Eesti Vene riigi valdusest Poola võimu alla. Nüüd saabus 18-aastane rahu- periood, mis võimaldas asuda mõisamajanduse taastamisele ja edasiarendamisele. Poola võimudel tuli riigi valdusesse läinud ulatuslikel aladel alustada mõisamajanduse ülesehitamist mitmes suhtes tühjalt kohalt. Seejuures lähtusid nad Poola eeskujudest ja kogemustest ning teostasid mitmeid uuendusi, võrreldes Liivi sõja eelse ning Vene võimu ajaga. Olgu seejuures märgitud, et Poolas, nagu ka kogu Kesk- ja Ida-Euroopas, arenesid agrarsuhted XV sajandi lõpust alates teoorjusliku mõisamajanduse kasvu suunas⁴ ning XVI sajandil kujunes siin iseloomulikuks majandivormiks folvark.

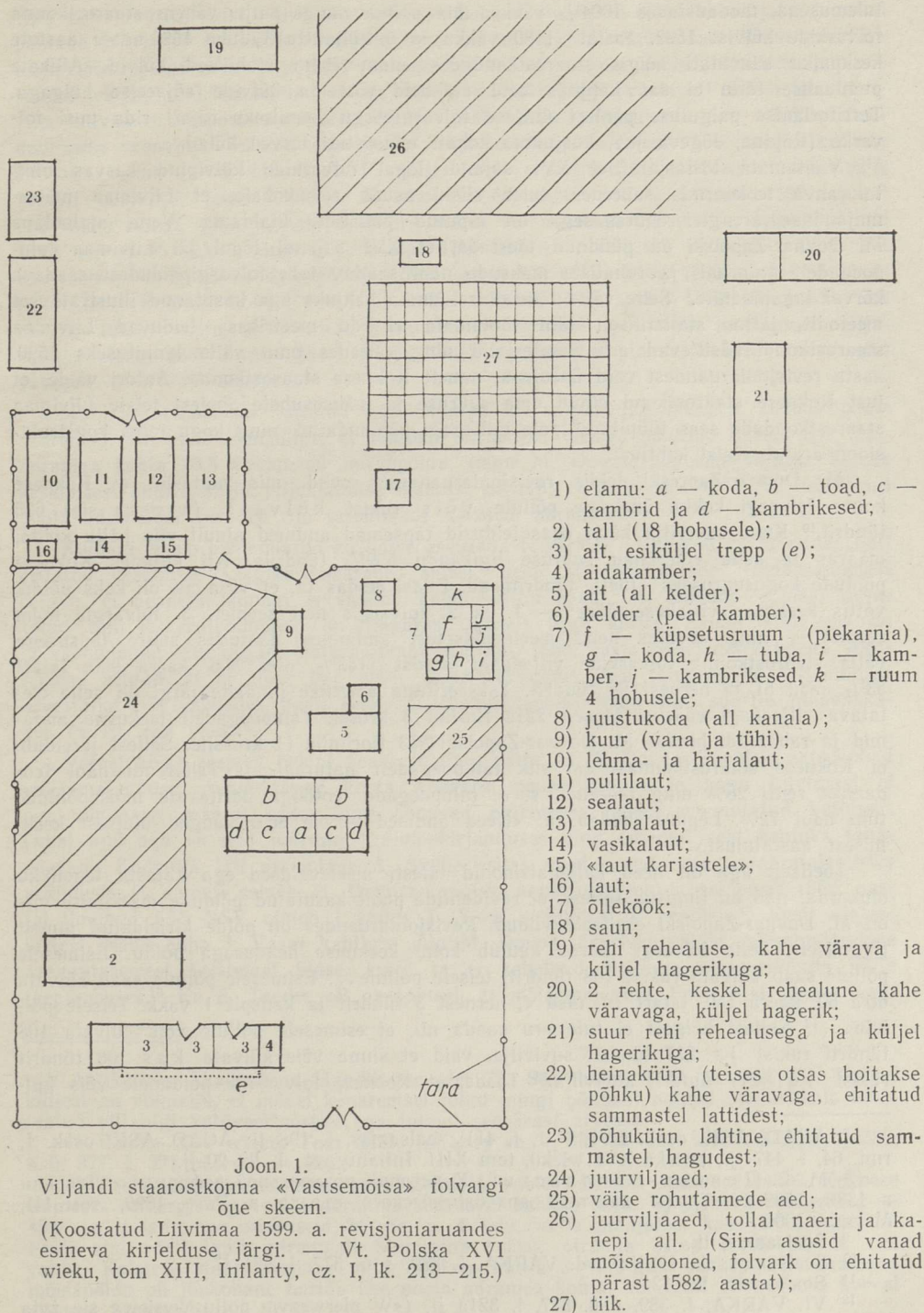
Vana-Liivimaal oli teravili juba XVI sajandi esimeseks pooleks muutunud kõige tähtsamaks eksportartikliks. Tuli ainult taastada väljaveoks teravilja tootev teoorjuslik mõisamajandus, mis avas kõige kindlamad võimalused tulude saamiseks uuest pro-

¹ Vt. H. Ligi, Teoorjuslikust mõisamajandusest Eesti alal XVI sajandi keskel. «ENSV TA Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 2, lk. 83—98.

² Terminit «folvark», mis Poola alal tähendas üldse turu jaoks teravilja ja muid põllumajandussaadusi tootvat ning pärisorjuslikult sõltuvaid talupoegi teotööga ekspluateerivat feodaalset mõisamajandit, kasutavad poola allikad Lõuna-Eesti osas riigimõisa tähenduses. Selles tähenduses on ta käibel ka eestikeelses ajalookirjanduses. (Näit. Eesti NSV Ajalugu. I köide, toimetanud A. Vassar, Tallinn, 1955, lk. 310.)

³ AGAD (= Archiwum Głównie Akt Dawnych), ASK (= Archiwum Skarbu Koronnego), osak. LVI, D 2, kd. I, l. 14 jj. (Tartu staarostkonna majanduslik kirjeldus 1582. aastast); vrd. sealsamas, osak. I. (Rachunki Królewski), nr. 272, l. 5 jj. (Tartu staarostkonna 1584. a. tulude aruanne).

⁴ Vt. lähemalt Historia Polski. Tom I, cz. II, pod redakcją H. Łowmiańskiego, Warszawa, 1957, lk. 84—108; История Польши в трех томах. Том I, второе, дополненное издание, под редакцией В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова, Москва, 1956, lk. 161—169.

Joon. 1.

Viljandi staarostkonna «Vastsemõisa» folvargi õue skeem.

(Koostatud Liivimaa 1599. a. revisjoniaruandes esineva kirjelduse järgi. — Vt. Polska XVI wieku, tom XIII, Inflanty, cz. I, lk. 213—215.)

Folvarkide külvipind laienes samuti väga ruttu. Nähtavasti polnud mõisapõllud võsastunud ning neid oli hõlbus üles harida. Tarvatu staarostkonna külv — esialgu oli siin ainult üks folvark — kasvas 1584. aastal eelmise aastaga võrreldes 1,7-kordselt (293-lt 501 vakale) ning kahekordistus 1586. aastaks kahe uue folvargi rajamise

tulemusena, moodustades 1004¹/₂ vakka, mis polnud kuigi palju vähem staarostkonna folvarkide külvist 1599. aastal (1180 vakka ja 5 külimittu).⁷ Juba 1580-ndate aastate keskpaiku saavutati kõigis staarostkondades enam-vähem stabiilsed külvid. Allikate puudumise tõttu ei saa kahjuks neid andmeid võrrelda külvide sõjaeelse hulgaga. Territoriaalse paigutuse poolest ühtlase folvargivõrgu loomiseks rajati rida uusi folvarke (Räpina, Jõgeva jt.), kusjuures kohati mõisastati terved külad.

Vaatamata tõsiasi, et XVI sajandi lõpul folvarkide külvipind kasvas ning talurahva teokoormis suurenes, tuleb siiski asuda seisukohale, et Liivimaa mõisamajanduse arengu rõhutamisega on kiputud pahatihti liialdama. Vene ajaloolane M. Dovnar-Zapolski on püüdnud tõestada, et XVI sajandi lõpul jäi Liivimaa talupoegadelt naturaali- ja rahaliste maksude näol saadav tulu folvargipõldudest saadava kõrval tagaplaanile.⁸ Selle väite tõestamisel on ta kahjuks aga kasutanud illustratiivset meetodit, jättes statistiliselt läbi töötamata «Leedu meetrikas» leiduvad Liivimaa staarostkondi käsitlevad arhiivimaterjalid ning esitades oma väite kinnituseks 1590. aasta revisjoniaruandest vaid üheainsa, nimelt Koknese staarostkonna. Autori väide, et just Koknese staarostkond olnud oma suuruse ja maksusuhete poolest teiste Liivimaa staarostkondade seas tüüpiline,⁹ pole millegagi põhjendatud ning kogu tema konstruksioon äratavalt tõsist kahtlust.

M. Dovnar-Zapolski leidis revisjoniaruandest arvud, mis näitasid, et Koknese kolme folvargi kokku üheksale põllule võis rukist külvata (wysiewa się) 635 tündrit.¹⁰ Kuna suvivilja külvil osas leidsid täpsemad andmed ainult viie põllu kohta, määras ta selle võimaliku suuruse ligikaudu 559¹/₂ tündrile. Nii kujunes Koknese põldude kogusuuruseks 1194¹/₂ tündrimaad. Edasi eeldas ta, et vilja all oli kaks põldu, võttis keskmise viljakusemäära — 1. ja 2. folvargis neli seemet, 3. folvargis kolm seemet — ning arvutas neist meelevaldsetest andmetest lähtudes suure täpsusega välja staarostkonna folvarkide viljasaagi: rukist 1143¹/₂, otra 506, kaera 990, tatart 53¹/₂, nisu 51 ja hernest 26 tündrit. Takseerituna ametlike hindade järgi oli selle oletatava viljasaagi väärtus täpselt 2212 floriini 3 krossi. Talupoegadelt laekuvad andamid ja raharendi hindas M. Dovnar-Zapolski 853 floriinile 11 krossile. Sellest järeldub, et Koknese staarostkonnast sai riik talupoegadelt naturaali- ja raharendi näol feodaalset renti 28% ning teorendi, s. o. talupoegade teotõoga haritavate mõisapõldude tulu näol 72%. Lõpuks väidab ta: «Need andmed ei ole eriti kauged üldisest keskmisest aastatulust.»¹¹

Tõeliselt aga on need kalkulatsioonid täiesti meelevaldsed ega kajasta tegelikku olukorda; nad on tingitud sellest, et revidentide poolt kasutatud põldude märkimise viis on M. Dovnar-Zapolski eksiteele viinud. Revisjoniaruandes on põlde kirjeldatud nimelt järgmiselt. Selle folvargi juurde kuulub kolm keskmise headusega põldu. Esimesele põllule saab külvata rukist 108 tündrit, teisele põllule... Esimesele põllule saab külvata otra 50, kaera 150, tatart 10, nisu 4, hernest 3 tündrit ja kanepit 1 vakk. Teisele põllule...¹² Sellest kõigest ei tule aru saada nii, et esimesele põllule võis külvata 108 tündrit rukist ja 217 tündrit suvivilja, vaid et sinna võis külvata ka 108 tündrit rukist või 217 tündrit suvivilja.¹³ Teade, et Koknese folvarkide põldudele võis kül-

⁷ AGAD, ASK, osak. LVI, F 1, l. 411; sealsamas, l. 198 jj.; AGAD, ASK, osak. I, rmt. 64, l. 447 jj.; Polska XVI wieku, tom XIII, Inflanty, cz. I, lk. 20 jj.

⁸ M. В. Довнар-Запольский, К истории поземельной реформы в Ливонии в 1580—1582 гг. Труды десятого археологического съезда в Риге 1896, том III, Москва, 1900.

⁹ Sealsamas, lk. 1.

¹⁰ Sealsamas, lk. 12 jj.; vrd. VARKA, f. 389, s.-ü. 577, l. 321 jj.

¹¹ Sealsamas, lk. 12.

¹² Vt. VARKA, f. 389, s.-ü. 577, l. 321a jj. («W pierwszym poli wysiewa się żyta bezczek 108» jne. «W pierwszym poli wysiewa się jarzyn...» jne.)

¹³ Samale põllule külvatava tali- ja suvivilja normide suhe võis mahumõõdu järgi Liivimaa oludes ulatuda 1 : 1¹/₂ või 1 : 2-ni. (В. В. Дорошенко, Сельское хозяйство феодальной Лифляндии (Видземе) в XIII—XVI веках. Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства в СССР, вып. III, 1959, lk. 67. Vrd. E. Dunsdorfs, Der Grosse Schwedische Kataster in Livland 1681—1710. Kungl. Vitterhets Historie

vata 635 tündrit rukist, tähendab seda, et kolme folvargi à kolmeks väljaks jagatud põldude külvipind rukkikülvis väljendatuna oli kokku 635 tündrimaad. Kuna suvivilja mahumõõdu järgi mahtus põllule rohkem, on kohati selguse mõttes üksikute põldude suurus väljendatud tündrimaadades ka suvivilja külvi järgi, vastavalt tavalistele suvivilja külvamise proportsioonidele. 1590. ja 1599. aasta revisjoniaruannete võrdlus tõendab seda veenvalt. Koknese esimese folvargi teisele põllule sai 1599. aastal külvata 230 riia vakka (s. o. 115 tündrit) rukist, 1590. aastal 115 tündrit rukist või $162\frac{1}{2}$ tündrit suvivilja; teise folvargi, Kropimoyža esimesele põllule külvati 1599. aastal 112 vakka rukist, 1590. aastal 56 tündrit rukist või 64 tündrit suvivilja; teisele põllule 1599. aastal 95 vakka ning 1590. aastal $47\frac{1}{2}$ tündrit rukist või suvivilja vähem kui esimesele põllule; kolmandale põllule 1599. aastal 110 vakka ning 1590. aastal 55 tündrit rukist.¹⁴ Koknese kolmes folvargis kokku külvati 1599. aastal 1090 riia vakka ehk ca 545 tündrit vilja. Revidentide kalkulatsiooni kohaselt pidi tulu loodetavast vilja-saagist olema 1287 floriini ja 6 krossi. Tuleb aga meeles pidada, et viljahinnad olid vahepeal kuni 25% tõusnud.

M. Dovnar-Zapolski esitatud külviandmed on niisiis tegelikkudest umbes poole suuremad. On vähe tõenäoline, et Koknese talupojad oleksid suutnud harida iga talu-adramaa kohta 20,5 vakamaad mõisapõldu, nagu M. Dovnar-Zapolski väidab. Talude keskmisest suuruselt ja viljakümnise määrast nähtub, et Kokneses oli tarvitusel mingi poola adramaast (= 120 riia vakamaad) väiksem adramaa.¹⁵

Kuidagi ei ole põhjendatud ka katse arvutada folvarkide viljasaaki revidentide poolt esitatud keskmiste saagikusemäärade alusel, sest staarostkondade tuluaruannetest selgub, et peaaegu kunagi ei saadud kalkuleeritud saaki. M. Dovnar-Zapolski arvatud tulu folvargipõldudest on seepärast ilmselt liiga kõrge. Samal ajal aga on ta vähendanud talupoegade naturaarendi väärtust. 1599. aasta revisjoniaruandega võrdlemisel selgub, et ei 1590. ega 1599. aasta revisjonis pole talupoegade viljahinnust arvestatud riia vakkades, nagu seda M. Dovnar-Zapolski tegi, vaid suurtes maavakkades (à $1\frac{1}{2}$ riia vakka).

Pärast kõike eespool öeldut peaks tohtima väita, et M. Dovnar-Zapolski seisukohad mõisamajanduse arengutaseme kohta Koknese staarostkonnas ja kogu Liivimaal ei pea vähimalgi määral paika ning annavad olukorrast täiesti moonutatud kujutuse. Omal ajal aga on nad juurdunud ajalookirjanduses ning püsinud seal kahjuks tänapäevani. Kodanlik läti ajaloolane A. Švābe esitas need arvud oma agraarajaloolistes uurimustes¹⁶, samuti esineb M. Dovnar-Zapolski konstruktsioon krossi pealt 1952. aastal ilmunud Läti NSV ajaloo I köites T. Zeidi kirjutatud 7. peatükis.¹⁷ Eesti ajaloolastest seadis juba J. Vasar kahtluse alla M. Dovnar-Zapolski väited mõisamajanduse arengutasemest Liivimaal üldse, kuigi ta ei kahelnud Koknese staarostkonna näite tõepärasuses.¹⁸ Ka E. Tender oli arvamisel, et mõisamajandus Eesti alal arenes aeg-

och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 72. Stockholm, 1950, lk. 134 jj.) Teisest küljest on võimalik, et mõnel konkreetsel juhul mingi põllusiiil polnud looduslikult sobiv teatud viljaliigi kultiveerimiseks ega tulnud seepärast arvesse.

¹⁴ Polska XVI wieku. Tom XIII, Inflanty cz. I, lk. 78—87; vrd. VARKA, f. 389, s.-ü. 577, l. 321 pöördel — 326.

¹⁵ Eesti alal esinesid kõige sagedamini $\frac{1}{4}$ poola adramaa suurused talud. Koknese esimeses folvargis aga oli 1 adramaa suuruseid talusid 50%, $\frac{1}{2}$ adramaa suuruseid — 45% ja $\frac{1}{4}$ adramaa suuruseid 3% (s. o. 4 talu, mille pidajatest kaks elasid alevis). Eesti alal võeti igalt adramaalt hinnusena rukist, otra ja kaera à 16—18—20 riia vakka, Koknese staarostkonnas mitte rohkem kui à 3— $4\frac{1}{2}$ riia vakka. 20 vakamaad mõisapõldu oli jõukohane harida ühe poola adramaa kohta, kui sealt päev päeva kõrval oli teol 2 rakendit.

¹⁶ A. Schwabe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga [1928], lk. 128 jj.; A. Švābe, Pagasta vēsture. Pirmā daļa, Rīgā, 1926, lk. 207 jj.

¹⁷ История Латвийской ССР. Том I, ответственный редактор Я. Я. Зутис, Рига, 1952, lk. 180.

¹⁸ Eesti rahva ajalugu. II kd., toimetanud J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Tartu 1933, lk. 801.

lasemalt.¹⁹ Tegelikult oli mõisamajanduse tase kõrgem ainult eeskujulikult majandatavates eramõisates, nagu tuntud H. v. Tiesenhauseni Bērzaune—Mārciena—Kalsnava mõisatekomplektis.²⁰ 1580-ndate aastate algul, kui mõisamajandus polnud saavutanud täit tootmisvõimsust, moodustasid A. Soomi arvestuse järgi talupoegade andamid umbes poole, hiljem aga umbes ühe kolmandiku mõisate kogutulust. Seejuures on A. Soom arvestanud ainult raha- ja viljahinnust. Muude naturaarendi komponentide kaasaarvestamisel muutuks suhe andamite osatähtsuse mõningase suurenemise suunas. Kahtlemata oli aga mõisamajandus Tiesenhauseni mõisates kõrgemal tasemel kui riiklikes folvarkides. Võrreldes naturaarendi (eriti viljahinnuse) määraga oli teokoormis nendes mõisates (1638. a. andmetel) silmatorkavalt kõrge.²¹

Uuematest Läti ajaloo uurijatest väidab V. Dorošenko, et 1590. ja 1599. aasta revisjonide andmeil ületas reas riigimõisates Läti alal folvargipõldude viljasaak talupoegade viljaandami.²² Sealjuures mõonab ta, et folvargitoodangu prevaleerimine polnud nii silmatorkav kui eramõisates ning et reas staarostkondades ning Riia linna mõisates olid talupoegade viljaandamid ülekaalus. Oma väite kinnituseks esitab ta tabeli, kus on võrreldud talupoegade viljaandamit viljasaagiga (viimasest seemet maha arvat es) folvargipõldudelt Ergeme, Smiltene, Viļaka, Laudona (kõik 1590. a.), Koknese, Aizkraukle, Lielvarde ja Salaspils (kõik 1599. a.) staarostkonnas. Nendel andmetel ületab folvarkide viljasaak talupoegade viljamaksu eri staarostkondades 1,4—4,3-kordselt. Kuue viimase staarostkonna kohta puuduvad V. Dorošenkol andmed folvarkide tegeliku viljasaagi kohta ning ta kasutab revidentide kalkulatsioone, märkimata seda tabelis. Revidendid on hinnanud saagikuse kõikjal kõigi viljade osas 3—4 seemnele. Need määrad aga on liiga kõrged.²³ Nagu V. Dorošenko veidi allpool ise märgib, saadi isegi viljakamail aastail vaid 2—3 seemet.²⁴ Talupoegadelt tegelikult laekunud viljaandamite kohta on konkreet sed andmed olemas Smiltene, Ergeme ja Viļaka staarostkonnast. Teiste kohta on uurija need välja arvutanud, lähtudes koormisenormidest ja adramaade arvust. Peab märkima, et arvutustulemuste kasutamine tegelike andmete asemel on kõnesoleval juhul igati õigustatud. Nagu Lõuna-Eesti staarostkondade tulude aruanded näitavad, laekusid andamid üldiselt korrapäraselt ja täies ulatuses, välja arvatud 1580-ndate aastate algus ning üksikud suured ikaldusaastad, mil tekkis maksuvõlg. Nende arvude võrdlemine revidentide poolt saagi kohta kalleeritud andmetega näitab, et viimased ei anna usaldusväärset ettekujutust folvargitoodangu tegelikust erikaalust. Saagikuse väikegi muutmine muudab oluliselt tulemusi. Lielvarde staarostkonnas näiteks hindasid revidendid odra viljakuseks 4, teistel viljadel 3 seemet ning arvestasid staarostkonna kogusaagiks 962 riia vakka.²⁵ Kui aga arvestada kaera viljakuseks 1½ ja teistel viljadel 2½ seemet, nagu soode keskel asuvas Lielvarde folvargis väga hästi võinuks esineda, oleks saadud ainult 519 vakka. Viimasel juhul oleks talupoegade viljaandam moodustanud folvargi käsutusse minevast viljast umbes 54%, aga mitte 38%, nagu see V. Dorošenko tabelis esineb.

Smiltene ja Ergeme staarostkonna osas on 1590. aasta revisjoniaruandes toodud andmed tegeliku saagi kohta.²⁶ V. Dorošenko aga pole kummalgi juhul saagist maha arvanud seemet, mida ta tabeli pea kohaselt oleks pidanud tegema. Ergemes oli netoviljasaak tegelikult 1153 vakka (mitte 1872)²⁷ talupoegadelt saadud 1337 vaka

¹⁹ Eesti ajalugu. III kd., tegevtoimetaja O. Liiv, peatoimetaja H. Kruus, Tartu, 1940, lk. 90.

²⁰ A. Soom, Gutswirtschaft in Livland am Ausgang des 16. Jahrhunderts. «Zeitschrift für Ostforschung» 1956, Heft 1, lk. 43; vrd. lk. 37; Vidzemes saimniecības vēstures avoti 1553.—1618. g. Izdevis A. Svābe. Latvijas Vēstures Avoti, 6. sējums, Rīgā, 1941.

²¹ Sealsamas, lk. 40 ja 43.

²² B. B. Дорощенко, Сельское хозяйство Лифляндии в XIII—XVI вв., lk. 74.

²³ Vt. käesolev artikkel, tabel 4; vrd. ka lk. 397.

²⁴ B. B. Дорощенко, Сельское хозяйство Лифляндии в XIII—XVI вв., lk. 72.

²⁵ Polska XVI wieku. Tom XIII, Inflanty, cz. I, lk. 51.

²⁶ VARKA, f. 389, s.-ü. 577, l. 94 jj., 98 jj. Smiltene osas küll ainult revidentide poolt huupi hinnatuna, sest suur osa vilja oli peksmata.

²⁷ Kuna eelmise aasta rukkikülvi kohta pole andmeid, arvasin maha sügisel järgmiseks aastaks külvatud rukkiseemne ning samal kevadel külvatud suviljaseemne.

kõrval ning Smiltenes revidentide ligikaudse hindamise järgi 637 vakka (mitte 896) talupoegadelt saadud 575 vaka kõrval.

Folvargipõldude produktsiooni ja talupoegade viljaandami suhet ligikaudselt hinnates näib, et mõnedes staarostkondades, näiteks Laudonas 1590. aastal, Salaspilsis 1599. aastal ja Aizkraukles 1599. aastal, võis folvargipõldude netotoodang mõnevõrra ületada viljamaksu. Nende juhuslikult valitud aastatest pärinevate juhuslike andmete põhjal ei saa muidugi teha ulatuslikumaid järeldusi mõisamajanduse kõrgemast arengutasemest Läti ala folvarkides.

Folvargimajanduse arengust Lõuna-Eesti staarostkondades on püütud anda ülevaadet tabelis 1, mis on koostatud staarostkondade tuluaruannetes ning majanduslikes kirjeldustes esinevaid andmeid kasutades.²⁸ Arvutuste aluseks olid niisis folvarkide tege-likud viljasaagid ja tulud, mitte aga revidentide küllaltki meelevaldsed kalkulatsioonid. Kuna põllumajandussaaduste hinnad kõikusid ning revidendid on jätnud loonusrendi rahasse ümber arvestamata, tuli tulude rahalised hindlused tabelis esitada tugevasti ümardatuina. Folvargimajanduse arengutaset on püütud näidata kahe võrdluse abil: 1) on folvarkide tulused rahalises väljenduses võrreldud talupoegadelt naturaal- ja raharendi näol saadud tuludega ja 2) folvargipõldudelt saadud viljasaaki taludest lae-kuva viljamaksuga. Kuna teraviljakasvatus oli juhtiv majandusharu, on viimane näi-taja olulise tähtsusega. Arvestatud on mõisapõldude netosaaki, s. t. pekstud vilja kogu-sest on maha arvatud seeme, millest kõnesolev saak võrsus. Sama moodust on oma arvestustes kasutanud ka poola revidendid ise. Taastootvas majapidamises tuli vilja-seeme paratamatult eraldada; ta polnud vabalt folvargi käsutuses ning teda ei saagi tulude hulka arvata. Kuna aga mõisamajanduse arengutaseme uurimisel tihtilugu võr-reldakse mõisapõldude brutosaaki talupoegadelt naturaalandamina laeokuva viljaga, on võrreldud ka neid.

Nii mõisamajandusest kui talupoegadelt laekunud tulud olid kõikuvad, sõltudes vilja-saagist. 1580-ndail aastail ei küündinud mõisamajapidamise tulud üheski Liivimaa Eesti ala staarostkonnas kordagi 40 protsendini folvarkide kogutulust, vaid moodustasid vii-masest keskmiselt veerandi. Talupoegadelt maksuna võetav vili ületas kõikjal folvargi-põldudelt saadava saagi. Mõisamajanduse tulud feodaalse naturaalrendi kõrval jäid XVI sajandi lõpul teisele kohale.

Mõisamajandus oli Liivi sõja tõttu tugevasti kannatada saanud ega ulatunud XVI sajandi keskpäigaks saavutatud tasemeni. XVI sajandi keskel oli Eesti mõisates kasutatud kolmeväljasüsteemi, s. t. igal aastal oli üks väli talivilja ja teine suvilja all, kolmas aga puhkas kesana. 1590. aasta revisjoni aruannet jälgides aga selgub, et sel ajal rakendati reas Lõuna-Eesti folvarkides primitiivsemat, nn. arhailist kolme-väljasüsteemi, mis seisis selles, et mõisapõllud olid küll jagatud kolmeks väljaks, kuid neist oli iga aasta vilja all ainult üks väli, poolele sellest oli külvatud tali-, teisele poo-lele suvilili, ülejäänud kaks välja olid kesas. Võtame näitena Tartu staarostkonna Kudina folvargi põllud, mis samuti olid kolmes väljas, kusjuures ühele neist oli või-malik külvata 60 tündrit rukist, 60 tündrit otra ja 20 tündrit kaera, teine ja kolmas väli olid esimesega võrdsed.²⁹ Kuna aga 1590. aastal oli kõnesolevas folvargis külvatud 60 tündrit rukist, 60 tündrit otra ja 20 tündrit kaera, siis on selge, et vilja all oli iga aasta ainult üks põld. Tartu staarostkonna Rápina folvargis sai esimesele väljale kül-

²⁸ AGAD, ASK, osak. LVI, D 2, F 1, N 2 ja I 2; sealsamas, osak. I, rmt. 31 ja 64; sealsamas, osak. I, nr. 272; AGAD, Archiwum Zamoyskich, Tartu staarostkonna 1591. a. revisjoniaruanne, signatuurita («Agrippina Reuzia»); sealsamas, Tartu staa-rostkonna revisjoniaruanne 1951. aastast «Summarius ziemie tak oziadley iako i pustyj pod poddanemi starostwa Derpskiego...»; sealsamas, signatuurita revisjoniaruanne («Roku Panskiego 1592 Die 20 Januarii Registr Oeconomiej Derptskey...») Põllu-majandussaaduste rahasse ümberarvestamisel on kasutatud keskmisi turuhindu antud staarostkonnas kõnesoleval aastal. Nende andmete puudumisel on kasutatud naaber-staarostkonnas samal aastal esinenud hindu või kui ka need puudusid, siis samas staa-rostkonnas eelmistel või järgmistel aastatel esinenud hindu. Tartu staarostkonnas kasu-tatud tündrid on arvestatud ümber riia vakkadeks (1 tünder = 2²/₃ riia vakka).

²⁹ VARKA, f. 389, s. ü. 577, l. 367.

vata rukist 127, otra 120, kaera 100 ja tatart 8 tündrit, teisele väljale rukist 108, otra 20 ja kaera 70 tündrit, kolmandale väljale rukist 101, otra 20, tatart 8 ja hernest 3 tündrit.³⁰ Nagu selgub, pole siin tegemist põldude kogusuuruse märkimise eripäraga, nagu Kõknese staarostkonnas. Kuna suvivilja erikaal moodustab rukki erikaalust umbes 80%,³¹ peaks samale põllutükile mahtuma tündrites arvestatuna vähemalt 25% rohkem suvivilja, igatahes mitte vähem kui talivilja. Tänapäeval külvatakse pinnauhikule rukist ja suvivilja kaalu järgi enam-vähem ühepalju ning näib, et ka tol ajal peeti üldiselt kinni umbes samadest proportsioonidest. Ei saa ette kujutada põlde, millele täiskülvamiseks oleks kulunud 108 tündrit rukist või 90 tündrit suvivilja, 101 tündrit rukist või 31 tündrit suvivilja. Ilmselt on siin ühel põllul korraga kasvanud nii tali- kui suvivilja. Sealjuures polnud põllud jagatud pooleks, vaid erineva suurusega osadeks, võttes nähtavasti arvesse pinnase omadusi eri põllutükkidel. Kolmeaastase ringi jooksul aga võrdistus tali- ja suvivilja külv enam-vähem ning moodustas keskmiselt 112 tündrit talivilja ja 116¹/₃ tündrit suvivilja aastas, mille revidendid on ümardanud 110 ja 120 tündrit.

Leedu ajaloolane J. Jurginis näitas, et Leedus oli arhailine kolmeväljasüsteem levinud hiljemalt XIII sajandist alates kuni XV sajandini, osalt isegi XVI sajandi keskpaigani.³² Läti agraarajaloolane H. Strod on asunud seisukohale, et alepõllunduse viimasele arenguetapil, umbes X—XI sajandil, esines ka Lätis kesapõllusüsteem nn. arhailise kolmeväljasüsteemi kujul.³³ Arenenud kolmeväljasüsteem polevat Lätis XIII—XVI sajandilgi valitsevaks muutunud ning juurdunud üldiselt alles XVII—XVIII sajandil. Vaatamata taoliste paralleelide olemasolule, pole Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ilmselt tegemist arhailise kolmeväljasüsteemi iganditega, vaid selle süsteemi ajutise rakendamise, mis oli tingitud sõjajärgsetest majanduslikest raskustest. 1590. aasta revisjoniaruande järgi otsustades oli Helme, Kirumpää, Laiuse ja Vastseliina staarostkonnas kasutusel harilik, arenenud kolmeväljasüsteem, Põltsamaa, Tarvastu ja Viljandi staarostkonna kohta puuduvad vajalikud andmed. Ka Liivimaa Läti osas oli ta V. Dorošenko uurimuse põhjal ainuvalitsev.³⁴ Arhailine kolmeväljasüsteem valitses kindlasti ainult Tartu ja Pärnu staarostkonna folvarkides. Ei saa kuidagi arvata, et just endises Tartu piiskopkonnas, mida üldiselt peetakse üheks kõige arenenuma mõisamajandusega alaks Eestis enne Liivi sõda, oleks arhailine kolmeväljasüsteem säilinud igandina. Tegelikult tähendas arhailise kolmeväljasüsteemi tarvituselevõtmine mõisapõldude ajutist osalist sөөitjättmist. See oli tingitud talumajanduse allakäimisest, eriti teetööks vajalike rakme-loomade puudumisest taludes ning väetise nappusest mõisates. Et arhailine kolmeväljasüsteem oli levinud nimelt Tartu staarostkonnas, oli tingitud just mõisamajanduse kõrge arengutasemest seal Liivi sõja eelsel perioodil. Pärast sõda oli talupoegi ja rakme-loomi Tartu staarostkonna suurtes folvarkides folvargipõllu vakamaa kohta vähem kui teistes staarostkondades, mistõttu oli võimatu suuri mõisapõlde täies ulatuses harida. Kui ei tahetud osa mõisapõlde täiesti sөөiti jätta ja võssa lasta kasvada, oli kõige otsustavkohasem harida neid arhailise kolmeväljasüsteemi järgi, nii et kolme aasta jooksul käidi vähemalt üks kord igast põllutükist adraga üle. Pärnu staarostkonnas, vähemalt Audru folvargis, on arhailise kolmeväljasüsteemi kasutuselevõtmist oluliselt soodustanud ka looduslikud tingimused, nimelt põldude lahjus ja liigvesi. Nagu näitavad arvestused,

³⁰ Sealsamas, l. 371 pöördel jj.

³¹ I säilitis on 42 vakka rukist või 48 vakka otra või 60 vakka kaera. Teistel andmetel on 1 säilitis 45 vakka rukist või 48 vakka otra või 60 vakka kaera või hernest. — J. D. Intermann, Arithmetischer Wegweiser, oder nach Ehst- und Liefländischer Handlung gründlich eingerichtetes Erstes Revalsches Rechenbuch . . . , Halle, 1736, lk. 15.

³² Ю. М. Юргинис, Земледелие и техника сельского хозяйства Литвы в XIII—XV веках. «Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai», serija A, 1955, Nr. 1, lk. 68 jj.; vrd. H. Lowmiański, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. Tom I, Wilno, 1931, lk. 214 jj.

³³ Г. П. Строд, Переход от паровой системы земледелия к плодосмену в Латвии в первой половине XIX века. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958, Таллин, 1959, lk. 44 jj.; vrd. H. Strods, Zemkopības sistemu attīstība Latvijā. Rīgā, 1957, lk. 35—38, 45 jj.

³⁴ В. В. Дорощенко, Сельское хозяйство Лифляндии в XIII—XVI вв., lk. 69 jj.

Tulud riigi maavaldustelt Lõuna-Eesti staarostkondades XVI sajandi lõpul

Доходы от государственных фольварков в старостах южной Эстонии в конце XVI века

Staarostkond ja aastad Староство и годы	Naturaal- ja raharendina talu- roegadelt Крестьянский натуральный и денежный оброк		Tulu folvargimajan- dusest (viljaseeme maha arvatud) Доход от фольва- рочного хозяйства (за вычетом семенного зерна)		Tuludest laekus viljas Доходы, поступившие в виде зерна								Tulud tollidest, veskitest jms., floriinides Доходы от таможенных, мельничных и т. п. сборов, в флорирах	Staarostkonna kogutulu floriinides Общий доход староста, в флорирах
					taluroegadelt от крестьян				folvargipõldudel с фольварочных полей					
					% -des folvargi käsutusse läinud viljast в % от общего количества зерна, полученного фоль- варками		riia vakkades в рижских пурах		riia vakkades в рижских пурах		% -des folvargi käsu- tusse läinud viljast в % от общего коли- чества зерна, полу- ченного фольварками			
	floriinides* в флорирах	%	floriinides в флорирах	%	riia vakkades в риж- ских пурах	kogu viljast от всего зерна	viljast, seeme maha arvatud от зерна за вычетом се- менного	bruto vsego	neto (s. t. seeme maha arvatud) за вычетом семенного	kogu viljast от всего зерна	viljast, seeme maha arvatud от зерна за вычетом семенного			
Vastseliina Вастселийна	1585	1120 **	80	290	20	3827	60,7	74,4	2476	1320	39,3	25,6	33.10	1440 1314 *** 1760
	1586	975.15	74,2	338.20	25,8	3859	56,8	73,5	2930	1390	43,2	26,5		
	1587	1410	89	175	11	2000	58,8	96,3	1400	77	41,2	3,7		
Viljandi Вильянди	1583	3270	85	600	15	4376	57,9	74,2	3179	1524	42,1	25,8	50 108 134 126 6 — 40—50 80 168	3920 3330 3780 4500 4600 2200—2300 3180 3250
	1584	3070	95	150	5	3200	58,3	91,4	2288 ^{1/2}	303 ^{1/2}	41,7	8,6		
	1585	2800	77	850	23	3290	48,7	64,4	3461 ^{1/2}	1815	51,3	35,6		
	1586	2800	65	1500—1600	35	4342	46,1	56,2	5080	3388	53,9	43,8		
	1587	3100—3200	68	1450	32	3208	46,2	61,3	3744	2023	53,8	38,7		
	1588	1900—2000	80	500	20	2551	48,0	69,3	2762	1130	52,0	30,7		
	1589	2150	70	950	30	3247	49,5	59,4	3310	2220	50,5	40,6		
1590	2300	75	779	25	3166	53,0	63,7	2812	1803	47,0	36,3			
Tarvastu Тарвасту	1583	1100—1200	90	120	10	1752	74,7	85,2	596	303	25,3	14,8	...	1200—1300 1400 1450 1830 2070 2600
	1584	1200	85	200	15	1195	52,8	71,3	1067 ^{1/2}	466 ^{1/2}	47,2	28,7		
	1585	1200—1250	85	200	15	1555 ^{1/6}	58,3	78,4	1025	399 ^{1/2}	41,7	21,6		
	1586	1250—1300	70	500—550	30	1793 ^{1/2}	49,0	67,6	1868	861	51,0	32,8		
	1587	1500	73	550	27	1719 ^{1/3}	52,2	70,2	1571 ^{1/3}	729 ^{1/2}	47,8	29,8		
1590	1600	63	960	37	2156	41,2	49,5	3073 ^{1/2}	2198 ^{1/2}	58,8	50,5			
Põltsamaa Пыльтсамаа	1583	1500	75	500	25	2588 ^{1/2}	60,0	71,2	1727	1048	40,0	28,8	15 ...	2000 2900 2600—2700 2800 2400 2300—2400 3100 3300
	1584	2000—2100	70	850	30	3469 ^{1/2}	53,5	64,3	3029	1923	46,5	35,7		
	1585	2000	75	650—700	25	3399 ^{1/2}	57,3	68,8	2531	1540 ^{1/2}	42,7	31,2		
	1586	2100	75	700—750	25	3695	57,6	69,2	2745	1644 ^{2/3}	42,4	30,8		
	1587	1550	65	850	35	2394 ^{1/2}	45,6	56,9	2633	1815 ^{1/2}	54,4	43,1		
	1588	1900—2000	80	400	20	3192	60,8	74,8	2052 ^{1/2}	1076 ^{1/2}	39,2	25,2		
	1589	2500	80	600	20	4226	63,8	77,2	2393 ^{2/3}	1245 ^{1/6}	36,2	22,8		
1590	2800—2900	85	480****	15	5232 ^{1/2}	72	86	2022****	1000****	28	14			
Laiuse Лайузе	1587	2700	49,2	...	2790	...	50,8	...	33	...
Tartu Тарту	1582	15 500	36 800	80	...	9570	...	20	...	1450	21 400—21 500
	1584	14 250	85	2700	15	32 425	62,4	82,4	19 491	6892	37,6	17,6	4500	
	1585	14 200	80	3700—3800	20	31 034	60,9	76,9	19 911	9311	39,1	23,1	...	
	1586	15 000	80	3400—3500	20	33 817	60,9	72,6	21 664	12 731	39,1	27,4	4400—4500	
	1591	17 890	70	7100—7200	30	29 676	57,3	70,7	22 073	12 325	42,7	29,3	4914.16	

* 1 floriin = 30 krossi = 90 killingit = 540 penni ehk denaari. — 1 флориин = 30 грошам = 90 солидам (шелягам) = 540 денариям (оболам, пенязям).

** Kursiivis on antud ligikaudsed arvud. — Приблизительные цифры набраны курсивом.

*** Arvestamata tulused tollist, veskitest jms. — Без доходов от таможенных, мельничных и т. п. сборов.

**** Arvestamata peksmata vilja. — Без необмолоченного зерна.

oli taludes kõikjal kasutusel harilik kolmeväljasüsteem, sest vastasel korral poleks vilja-
saak rahuldanud lihtsa taastootmise nõudeid. Kuna oli raskusi olemasolevategi põlispõl-
dude harimisega, pole folvarkides sõjajärgsel ajal alet peaaegu üldse tehtud. Kohati on
revidendid ainult fikseerinud aletegemiseks kõlblike maade olemasolu.

*

XVI sajandi lõpul nägime mõisamajandust Eesti alal arenevat tõusujoones. Tihti
käsitataksegi teoorjusliku mõisamajanduse arengut pideva tõusuna, mis pidurdub alles
nn. feodalismi kriisi jõudes, mil valitsevad tootmissuhted hakkavad takistama tootlike
jõudude arengut. Sõjad, epidemiad jms. nähtused pidurdavat küll niisuguste autorite
arvates tootlike jõudude arengut, kuid avaldavat mõisamajanduse arengule ainult soo-
dustavat mõju, luues sobivamad tingimused talumaade mõisastamiseks ja sõltuva talu-

 Tabel 2
Таблица 2

 Tulud Tartu staarostkonnast 1616. aastal
(revidentide kalkultatsiooni järgi)

 Доходы, полученные от Тартуского староста в 1616 году
(по калькуляциям ревизоров)

Folvark — Фольварк	Tulud talumajandusest Доходы от крестьянских хозяйств		Tulud mõisamajandusest Доходы от фольварочных хозяйств		Tulud veskitest ja kaluritelt Доходы от мельниц и рыбаков		Kogutulu, floriniides Общий доход в флоринах
	floriinides в флоринах	%-des kogutulust в % от общего дохода	floriinides в флоринах	%-des kogutulust в % от общего дохода	floriinides в флоринах	%-des kogutulust в % от общего дохода	
Ahja — Ахья	764.27	97,3	20	2,3	3.10	0,4	788.7
Kavilda — Кавильда	1 667.25	97,1	40	2,3	10	0,6	1717.25
Kriimani — Криймани	838.25	89,4	60	6,4	39.10	4,2	938.5
Kudina — Кудина	79.1.2	100,0	—	—	—	—	79.1.2
Kursi — Курси	128.3.2 ¹ / ₂	53,8	110	46,2	—	—	238.3.2 ¹ / ₂
Raadi — Раади	822.2.0	56,2	595	40,7	47	3,1	1464.20
Rannu — Ранну	733.1.2	91,8	60	7,6	5	0,6	798.1.2
Räpina — Ряпина	2 819.28.2	99,9	—	—	4	0,1	2823.28.2
Sangaste — Сангасте	1 007.12.4	56,8	761.20	42,9	5	0,3	1774.2.4
Tähtvere — Тяхтвере	2 298.21.2	96,2	70	3,0	19.10	0,8	2388.1.2
Uue-Kastre — Ууэ-Кастре	1 038.8	60,0	474.7	28,3	163.10	11,7	1675.25
Urvaste — Урвасте	69.14.6	45,0	85	55,0	—	—	154.14.6
Vaabina — Ваабина	433.7	36,5	748	62,9	7	0,6	1188.7
Kokku — Всего	12 701.14.4 ¹ / ₂	79,2	3 023.27	18,9	303.10	1,9	16 028.21.4 ¹ / ₂

rahva koormiste tõstmiseks. Niisugune ettekujutus ei vasta tegelikkusele. Kuivõrd mitme-
suguseid teid on kulgenud teoorjusliku mõisamajanduse areng, selle konkreetseks näi-
teks on olukord Tartu staarostkonnas 1616. aasta majandusliku kirjelduse andmeil
(tab. 2).³⁵ 1600.—1609. aastani kestnud Poola-Rootsi võitlus Liivimaa pärast ning sel-

³⁵ VARKA, f. 389, s.-ü. 578. Käsitledes Esticat «Leedu meetrikas» pole V. Doro-
šenko seda väärtuslikku allikat, üht vähestest säilinud revisjoniraamatutest, maini-
nudki. — Vt. В. Дорошенко, Estonica в актах Литовской метрики. «ENSV. TA
Toimetised — Uhiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 4, lk. 319—327.

lega kaasnenud rüüstamised, ikaldused, taudid ja näljahädad, mis kümnete tuhandete kaupa hävitasid maarahvast, õonestasid teoorjusliku mõisamajanduse aluseid.

Tulud staarostkonnast 1616. aastal on tervikuna langenud, eriti tugev aga on tagasimineku folvarkide osas. Mõisamajanduse tulude osatähtsus on umbes 30%-lt (1591. aastal) langenud vaevalt 20%-le kogu feodaalsest rendist. Pealegi on 1616. aasta majanduslikus kirjelduses tegemist loodetavate, revidentide poolt kalkuleeritud, seega kahtlemata suurendatud tuludega. Tuleb ühtlasi silmas pidada, et folvarkide tuludest pole maha arvatud viljaseemet, nii et mõisamajanduse tulud on umbes 30% suuremad, kui nad oleksid tabelis 1 kasutatud meetodi järgi arvestatuna. Vastavalt sellele tuleks kogutulu staarostkonna folvarkidest 1616. aastal kalkuleerida pisut üle 2100 floriini ehk ca 14% staarostkonna loodetavast kogutulust.

Paaris folvargis oli tootmine täiesti lakanud ning tulud koosnesid ainult talupoegadelt võetavast naturaali- ja raharendist. Üsna mitmes folvargis saadi oma majapidamisest õieti vaid tühine osa, 2,3—7,6%. Neli folvarki — Kastre, Raadi, Sangaste ja Vaabina — andsid umbes 85% kogu staarostkonna põllumajanduslikust toodangust. Staarostkonna 533 adratlust kandis ainult 25,7% teokoormist; ülejäänud olid raharendil, tasudes ühtlasi naturaalandameid. 200 pobulist tegi tegu 86, s. o. 43,0%, ülejäänud olid samuti raharendil. Tabelis 3 on kõrvutatud andmed üksikute mõisa-alade laostatuse astme kohta teokoormist kandvate talude protsendiga.

Tabel 3
Таблица 3

Talude arv ja teorendi esinemine Tartu staarostkonnas 1616. a.

Количество крестьянских хозяйств и отработочная рента в Тартуском старостве в 1616 г.

Folvark — Фольварк	Adratlute arv Число сошных хозяйств					Pobulitalute arv Число бобыльских хозяйств				
	1588. a. в 1588 г.	kokku всего	1616. a. в 1616 г.			1588. a. в 1588 г.	kokku всего	1616. a. в 1616 г.		
			võrreldes 1588. aastaga, % -des в % к 1588 г.	neist teokohustuslike в т. ч. обложённых барщиной	neist teokohustuslike, % -des в т. ч. обложённых барщиной в %			võrreldes 1588. aastaga, % -des в % к 1588 г.	neist teokohustuslike в т. ч. обложённых барщиной	neist teokohustuslike, % -des в т. ч. обложённых барщиной в %
Ahja — Ахья	127	36	28,3	1	2,8	16	13	81,3	1	7,7
Kavilda — Кавильда	97	49	50,5	—	—	12	8	66,7	7	87,5
Kriimani — Криймани	88	35	39,8	3	8,6	4	15	375,0	3	20,0
Kudina — Кудина	34	7	20,6	7	100,0	11	6	54,5	5	83,3
Kursi — Курси	67	10	14,9	7	70,0	10	1	10,0	1	100,0
Raadi — Раади	221	55	24,9	21	38,2	78	23	29,5	10	43,5
Rannu — Ранну	184	23	12,5	2	8,7	8	8	100,0	5	62,5
Räpina — Ряпина	102	105	102,9	—	—	13	40	307,7	—	—
Sangaste — Сангасте	388	58	15,0	39	67,3	88	27	30,7	26	96,3
Tähtvere — Тяхтвере	253	77	30,4	3	3,9	41	28	68,3	5	17,8
Urvaste — Урвасте	—	5	—	5	100,0	—	1	—	1	100,0
Uue-Kastre — Ууэ-Кастре	102	42	41,2	20	47,6	37	17	46,0	10	58,8
Vaabina — Ваабина	143	31	21,7	29	93,6	61	13*	21,3	12	92,3
Kokku — Всего	1806	533	29,5	137	25,7	379	200	52,8	86	43,0

* Üks pobul on uusasukana koormistest vaba.

Один бобыль освобожден от барщины как новопоселенец.

Ahja, Kriimani, Rannu ja Tähtvere folvargis, kus kokku oli säilinud ainult 26% kõigist XVI sajandi lõpul eksisteerinud adrataludest, ei piisanud mõisapõldude harimiseks ilmselt enam tööjõudu. See võis olla siin olulisemaks põhjuseks, miks folvarkide teoorjuslikust majandamisest loobuti ning püüti talupoegadelt lisaproducti välja pressida ainult raha- ja naturaarendi näol. See oli üldise laostumise tingimustes tõhusaim feodaalse eksploateerimise võte, kuna talumajapidamine oli visam ning taastus kiiremini kui teoorjuslik mõisamajapidamine. Üksikuid talupoegi, kes tegid tegu, ei kasutatud folvargis arvatavasti põllutöödel, vaid muuks otstarbeks.

Ilmselt ei olnud sõda ja temaga kaasnevad nähtused ainsaiks talupoegade raharendile üleviimise põhjusteks. Rápina folvargis, kus adratalude arv üldse polnud kahtunud, ning Kavilda folvargis, kus pooled adratalud olid säilinud, kus samuti oli säilinud nende folvarkide hoonestik ning põldude harimine oleks pidanud olema võimalik (vähemalt osaliselt, kui arvestada, et talupoegade rakmeloomade hulk oli jäänud vähe-maks), on teotööl baseeruvad mõisamajapidamised likvideeritud ning talupojad lastud raharendile; 1616. aastal pole siin üldse enam teokoormist kandvaid talupoegi.

Nähtavasti avaldus ka Tartu staarostkonnas tendents viia talupojad raharendile kui olemasolevates tingimustes tõhusamale feodaalse eksploateerimise moodusele, mida Poola-Leedu riigis oli hakatud ulatuslikumalt rakendama 1640-ndaist aastast, sporaadiliselt aga esines juba 1580.—90-ndaist aastast. Eeskätt kasutati seda võtet riigitalu-poegade suhtes, eriti Leedu ja Valgevene aladel, šlahta aga jätkas äraproovitud teoorjuslikku mõisamajandussüsteemi. Seda nähtust, mis esines 75—125 aasta pikkusel perioodil, on uuematest uurijatest lähemalt käsitletud D. Põhpilevitš.³⁶ Folvarkide likvideerimist ja talupoegade üleviimist raharendile esines kõige enam ökonomiates, kuid seda tuli ette ka staarostkondades (Grodno ja Šiauliai ökonomia, Slonimski staarost-kond jne.). Eesmärgiks oli siin riigitulude suurendamine, mida loodeti saavutada, vähendades kulutusi folvarkide administratsioonile, tõstes talupoegade maksuvõimet folvargi-administratsiooni kuritarvituste likvideerimise teel ning asendades kroonu omal riskil peetavatest mõisamajapidamistest saadavad tulud, mis allusid kaubandusliku ja poliitilise konjunktuuri kõikumistele, kindlamini laekuva raha- ja naturaarendiga. Liitati nõudis mõisate majandamine palgaliste ametnike abil poliitiliselt ja kaubanduslikult eba-kindlates oludes, nagu sõdade ajal jne., neilt ametnikelt erilist osavust, initsiatiivi ja ausust, millest kõigest puudu tuli, eriti aususest. Riigimõisate rendileandmine aga mõjus väga negatiivselt, laostades folvarkide tootlikke jõude. Üle jõu käivate koormistega eksploateeritavad talupojad pagesid. Sama laostavalt mõjusid lühiajalised läänistused. Teoorjuslike folvarkide likvideerimisele avaldas soodustavat mõju ka eksporditingimuste halvenemine ja talupoegade surve, mida riik tõsiselt arvestama pidi, eriti Ukrainas ja Valgevenes, kus toimus rahutus.

Raharent oli niisuguses olukorras nii riigile kui ka talupoegadele kasulik. Riigi seisukohalt kergendas ta kontrolli sõltuvate talupoegade üle, muutis mõisatest laekuva tulu püsivamaks ning kutsus vähem esile rahulolematust kui teotöö. Talupoegadele andis raharent suuremat iseseisvust, soodustas tootlikkuse tõusu ning nn. hindade revolutsiooni tingimustes, rahaväärtuse langedes, oli ta kergem ja kasulik, võrreldes naturaalkoormistega ja teotöoga. Raharendile üleminek ei tähenda feodaalse ühiskonna kriisi ega tema lagunemist, vaid tema struktuuri muutumist, kusjuures kogu tootmisviisi iseloom muutus vähe. Raharent mahub täielikult feodaalsete tootmissuhete raamidesse, kui maal pole veel tekkinud kapitalismi tööstuses.³⁷ Peab meeles pidama, et ka puhtakujulise feodaalse raharendi puhul jääb alus selleksamaks, mis ta on naturaal- või teorendi puhulgi: «Vahetu tootja on endiselt maa pärilik või muidu traditsiooniline val-

³⁶ Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957, lk. 109 jj; vrd. Д. Л. Похилевич, Крестьяне Слонимщины в XVI—XVIII вв. и их борьба против феодалов. Наукові записки Львівського Державного Університету імені Івана Франка, Серія історична, том XVII, 1949, випуск 4, lk. 129—168; vrd. Е. П. Шлосберг, К вопросу об изменении феодальной ренты в Белоруссии XVII—XVIII веков (по данным инвентарей феодальных владений). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г., Таллин, 1959, lk. 114 jj.

³⁷ D. L. Pochilewicz, W sprawie kryzysu i upadku gospodarki obszarniczey

daja, kes peab andma härrale kui selle tema kõige olulisema tootmistingimuse omanikule sunnitud lisatööd, s. o. tasumata, ilma ekvivalendita sooritatud tööd rahaks muudetud lisaproducti kujul.»³⁸ Tartu staarostkonnas aga pole tegemist puhtakujulise raharendiga. Tema kõrval esineb naturaarent, mille puhul ainult mõned vähemtähtsad andamid rahaga lunastatakse, ning mõlemad kombineeruvad osalt teotööga. Teiseks: enamiku Tartu staarostkonna talupoegade üleviimine raharendile oli ajutine nähtus. Feodaalsed tootmisuhted polnud veel saavutanud oma kõrgpunkti, massilist üleminekut raharendile, kust areng edasi viib juba kapitalistlikule tootmisviisile, kaubalis-rahalistes suhted aga olid liiga nõrgalt arenenud. Tootlike jõudude taastudes kulgeb mõisamajanduse areng Lõuna-Eestis XVII sajandi 30-ndaist aastaist peale kindlalt teoorjuse prevaleerimise teed. Seda tõsiasi ei saa loomulikult seletada Poola võimu kukutamiseega. Poola riigis endas toimub pärast olukorra teatud stabiliseerumist XVII sajandi lõpul mõisamajanduse taastamine kahte teed:³⁹ kas viidi talupojad raharendile või laiendati folvarke. Neil juhtudel, kui see võimalik oli, taastati endiselt teotööle baseeruvad mõisamajapidamised ning laiendati nende pindala. Pärisorjuse kaotamisest polnud seega juttugi, ning kaasaegsedki hindasid rahahinnusele üleminekut puhtfiskaalse abinõuna.

Kuigi raharendi osatähtsuse suurenemine niisuguses olukorras polnud tingitud kaubalis-rahaliste suhete arenemisest feodaalses majanduses, olid tema esilekerkimiseks siiski vajalikud teatud majanduslikud eeltingimused. «Naturaalrendi muutumine raharendiks,» märgib K. Marx, «eeldab juba tunduvat kaubanduse, linnatööstuse ja üldse kaubatootmise, sellega aga ka raharingluse arengut. Edasi eeldab ta produktide turuhinda ja seda, et neid müüakse enam-vähem ligilähedaselt oma väärtusele, mida eelmiste vormide juures sugugi ei tarvitsenud olla.»⁴⁰ Niisugused eeldused pidid käsitletaval ajajärgul Tartu staarostkonnas teatud ulatuses eksisteerima.

Olukorraga Tartu staarostkonnas lähemalt tutvudes näeme, et viies folvargis oli teorent 1616. aastal säilinud 70—100% ulatuses. Võib jätta arvesse võtmata Kursi, Kudina ja Urvaste folvargi, mis rahvast olid tühjad ja kus mõisa käsutuses ühelgi juhul ei olnud üle 3—4 rakme- ja jalateolise päevas. Nende väheste teolistega ei suudetud muidugi folvarki majandada ning neid kasutati arvatavasti mitmesuguste muude ülesannete täitmiseks. Kursi folvargis, kus kõik põllud olid söödis ja heinamaad võsas,⁴¹ kasutati teotööd lubjapõletamisel.⁴² Sangaste ja Vaabina folvargis, kus adralalusid oli säilinud vastavalt 15 ja 21,7%, domineeris samuti ülekaalukalt teorent — adralalude osas vastavalt 67,3 ja 93,6% ning pobulitalude osas 96,3 ja 92,3%. Mõlemad folvargid olid seega siis enam kannatada saanud kui Tähtvere, Kriimani või Ahja, kuid sellele vaatamata ei lastud siin talupoegi rahahinnusele, vaid kasutati endist viisi nende tööjõudu mõisapõldudel. Kui heita pilk kaardile, selgub, et folvargid, kus domineerima oli pääsenud rahahinnus (Tähtvere, Kavilda, Kriimani, Ahja jne.), asuvad Tartu linna vahetus ümbruses, linnast mitte kaugemal kui 30 km. Vaabina ja Sangaste folvark aga paiknevad Tartust vähemalt 60 km kaugusel ja teistest linnalistest keskustest veelgi kaugemal.

Elanikkond oli Liivi sõja ajal kõigis linnades tohutult vähenenud. Ka Tartu polnud enam jõukas, üks kolmest Liivimaa suurest hansalinnast, vaid majanduslikult kiratsev väikelinn. Ja kuigi 1582.—1600. aastal olukord mõnevõrra paranes, tõi järgnev sõda kaasa uue laostuse. Põllumajandussaaduste tarbijana ei tule Tartu suuremas ulatuses kõne allagi. Tartu transiitkaubandus aga Poola ajal siiski ei soikunud ning sellega käsikäes jätkus maakaubandus linna ümbruskonnaga. Kuigi Poola kau-

Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII wieku. «Kwartalnik Historyczny» 1958, 3, rocznik LXV, lk. 763; vrd. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г., lk. 146 (D. Pohhilevitši sõnavõtt).

³⁸ K. M а р к с, Капитал, т. III, 1953, lk. 810.

³⁹ История Польши I, lk. 301 jj.; vrd. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., lk. 115 jj.

⁴⁰ K. M а р к с, Капитал, т. III, lk. 810.

⁴¹ VARKA, f. 389, s.-ü. 578, l. 103.

⁴² Sealsamas, l. 103 pöördel.

banduspoliitika püüded muuta Tartu Pihkva kaubanduse laoplatiks ei saavutanud oodatud tulemusi,⁴³ osteti Tartus kahtlemata kokku põllumajandussaadusi, et toimetada neid Pärnu, Riia või ka Tallinna sadamasse ekspordiks. Talupojad aga, kes elasid Tartust kui kaubanduskeskusest kaugemal, olid märksa ebasoodsamates turustamistingimustes, pealegi kuna maal ringi liikuvate ülesostjate tegevusele seati võimude poolt tõkkeid.⁴⁴ See ei soodustanudki raharendi levikut kaugemal asuvates folvarkides.

Teisest küljest paistavad raharendile üleminekul silma ka sotsiaalsed erinevused. Kui adrataludest on teokoormise rahas välja lunastanud 73,8%, siis pobulitaludest on seda teinud ainult 57,0%. Pobulitalus, mis adratalust oli majanduslikult tunduvalt nõrgem, ei suudetud enamasti toota niipalju lisaproducti, et sellest peale naturaalandamite tasumist oleks rahaks muudetud kujul piisanud ka teopäevade lunastamiseks. Sangaste ja Vaabina folvargis, kus osa adratalusid oli rahahinnusel, tegid kõik pobulid teotööd.

*

Puhtpõllumajanduslikke küsimusi puudutades tuleb peatähelepanu pöörata teraviljakasvatusele kui ülekaalukalt juhtivale majandusharule. Vastupidi sageli esinevale arvamusele polnud kiudtaimede — lina ja kanepi — kultiveerimine folvarkides XVI sajandi lõpul põrmugi levinud. Müügiks ei toodetud lina ega kanepit üheski Lõuna-Eesti folvargis. Ka folvarkide oma tarbeks kasvatati kiudtaimi vaid kohati, ajuti ja väga väikeses ulatuses. Folvarkide ja sõjaväe vajadused kaeti selles osas talupoegade loonustandamistest ja sealt jäi üle turustamiseks.

Teraviljadest oli kõige levinum talirukis. Kolmeväljasüsteemi tingimustes oli temale iga-aastasest külvipinnast mahumõõdu järgi reserveeritud keskmiselt 45%. Suviviljadest olid tähtsamad oder ja kaer, kusjuures domineeris kord üks, kord teine. Tatart ja hernest on kasvatatud üldiselt, suvinisu hoopis vähem, talinisu ja suvirukist väga harva, uba ja hirssi ei kultiveeritud üldse.

Kõigi viljade saagikus oli väga madal (tabel 4). Lõuna-Eesti riigivaldustes ühe staarostkonna ulatuses oli vaadeldaval, umbes kümneaastasel ajavahemikul rekordsaagiks rukkil 4,3 seemet, odral 3,6, kaeral 4,2, tatal 7,5, hernel 5,5 ja nisul 5,5 seemet. Keskmiselt andis rukis 2 $\frac{1}{2}$, oder 2 $\frac{1}{2}$ ja kaer 1 $\frac{1}{2}$ seemet. Umbes samadele tulemustele on Läti ala kohta käivaid materjale uurides jõudnud ka V. Dorošenko.⁴⁵ Revidentide poolt, kes arvatavasti pidasid silmas sõjaeelseid saaginorme, kalkuleeritud saagikus oli tegelikult harilikult kõrgem — 3—4—5 seemet.⁴⁶ Ka talupõldude saagikus pidi olema kõrgem, sest nagu arvestused näitavad, oleks folvarkides esinevate saagikusunormide puhul taludes viljast jätkunud enam-vähem ainult seemneks ja viljamaksu tasumiseks. V. Dorošenko arvamus, et talupõldude viljakus oli umbes samal tasemel mõisapõldude omaga, äratub seepärast kahtlust.⁴⁷

Madala viljakuse põhjusena märgivad revidendid harilikult põldude puudulikku väetamist. Väetiseprobleem oli folvarkides tõepoolest terav, kuna karjandus ei pidanud sammu põllunduse arenguga. Karja peeti folvarkides eelkõige sõnniku saamiseks, alles seejärel tuli ta arvesse lihaga varustajana ning lõpuks piima ja villa andjana. Veisekarjad olid väikesed. 1590-ndate aastate algul polnud üheski Tartu staarostkonna fol-

⁴³ Eesti ajalugu III, lk. 98; A. Attman, Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik, 1558—1595. Lund, 1944, lk. 311 j., 390.

⁴⁴ M. Dogiel, Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae V. Wilnae, MDCCCLIX, lk. 323; vt. F. K. G a d e b u s c h, Livländische Jahrbücher. 2. Theil, 2. Abschnitt: von 1587 bis 1629, Riga, 1781, lk. 482.

⁴⁵ В. В. Д о р о ш е н к о, Сельское хозяйство Лифляндии в XIII—XVI вв., lk. 72 jj.

⁴⁶ Vt. Polska XVI wieku, tom XIII, Inflanty, cz. I, lk. 20 j., 26 j. jne. Kõrgemad saaginormid on kalkuleeritud nähtavasti eesmärgil kõrgendatud nõudmisega maksimaalset saavutada. A. Soom eksib, kui ta H. Tiesenhauseni mõisates esinevaid 5 seemne ümber kõikuvaid saake loeb keskpärasteks. Tegelikult olid need sõjajärgse laostuse olukorras kõrged saagid, mida saadi ainult paremini majandatavates eramõisates. — Vt. A. Soom, Gutswirtschaft in Livland, lk. 40.

⁴⁷ В. В. Д о р о ш е н к о, Сельское хозяйство Лифляндии в XIII—XVI вв., lk. 73 jj.

vargis rohkem kui 20—30 lüpsilehma (vt. tabel 5). Erandiks oli Sangaste folvark 60 lehmaga. Folvarkides oli ühe vakamaa põllu kohta vähem lehma kui taludes. Nii oli 1592. aasta algul Tartu staarostkonna taludes adramaa kohta umbes 4 lehma, seega tuli siis 20—30 lehma kohta 600—800 vakamaad põldu. Samal ajal aga oli näiteks Rāpina folvargis 18 lehma kohta ca 1800 (teistel andmetel ca 1450) vakamaad põldu, Rannu folvargis 28 lehma kohta ca 1400 vakamaad, Sangaste folvargis 60 lehma kohta ca 4000 vakamaad jne. Teistes Eesti ala staarostkondades oli olukord veelgi halvem. Suhteliselt suuremate loomakarjade esinemine taludes lubab järeldada, et talupõllud olid vastavalt ka paremini väetatud.

Tööloomi polnud folvarkides peaaegu üldse. Alles 1590-ndate aastate algul hakkas Tartu staarostkonna folvarkides esinema üksikuid tööhärgi, kes olid mõeldud talupoegadele laenamiseks; mõisapõldude harimise seisukohalt polnud neil mingit tähtsust.

Karjandus rahaldas peamiselt folvargisisest tarbimist, kusjuures karja toodang oli väga madal: ühe tündri⁴⁸ või tootmiseks aastas arvestati Läti alal Krimuldas 1582. aastal 7 lehma.⁴⁹ 1580-ndate aastate keskel laekus umbes 1,5% Tartu staarostkonna folvargimajanduse tuludest piimast ja umbes sama palju villast ehk piimast 24 krossi aastas lehma ja villast 1½ krossi aastas lamba kohta. 1591. aastal oli see tulu tõusnud vastavalt 48 ja 4 krossile.⁵⁰

Folvark oli põllumajanduslik, eelkõige põllunduslik ettevõtte, kuid paljudes Lõuna-Eesti folvarkides arenes ka tööndus. Veskite ja õllekõõkide kõrval esinesid lubja- ja telliseahjud ning saeveskid. Saeveskite olemasolu tõendavad otsene teade 1599. aasta revisjoniaruandes⁵¹ ning ketassaagide (pila tarcizna) ostmine Raadi folvargile.⁵² Folvargitööndus baseerus põhiliselt talupoegade teetööl. Palgalisi käsitöölisi kasutati selleks mõnevõrra vaid folvargimajanduse ülesehitamise algusperioodil, hiljem asendati nad aegamisi teooristest talupoegadest oskustöölisega. Folvargitööndus ei tootnud üldse turu jaoks, vaid kattis ainult losside ja folvarkide vajadusi.

Poola riigi tulud Lõuna-Eesti staarostkondadest polnud kuigi suured. Nad koosnesid peamiselt viljamüügist saadud rahast ja viljast, millest suurem osa oli võetud talupoegadelt ja vaid väiksem osa kasvanud folvargipõldudel. Kuna mõisamajanduse ülesehitamine ja maa sõjaline kindlustamine nõudsid erakorralisi investeeringuid, ei viidud staarostkondadest laekunud tulusid 1580-ndail aastail Liivimaalt välja. ⅓ staarostkonna tulust (Vastseliinas ½) sai staarost palgana endale, ülejäänud ⅔ oli kuninga osa, mis kulutati täies ulatuses kohapealse sõjalise kaitseüsteemi ülalpidamiseks ja tugevdamiseks ning folvargimajanduse arendamiseks. Isegi Tartu ökonomia⁵³ tulud ei läinud esialgu kuninglikku fiskusesse, vaid kulutati koha peal analoogiliselt staarostkondade tuludega.

Mõisamajanduse tugevnemine Liivimaal, mis moodustas ühe osa kõigile Elbest ida pool asuvatele maadele omasest protsessist, oli talurahva seisukohalt muidugi negatiivne nähtus, kuna ta suurendas teoorjust ning raskendas nende majanduslikku ja õiguslikku olukorda. Ka tootmise seisukohalt ei tähendanud see progressi — mõisamajandus baseerus edaspidigi talupoegade väikemajapidamistele ning sõltus nende kandevõimest. Teoorjusliku folvargimajanduse negatiivsed tagajärjed (töötöotlikkuse ja tootmistehnika langus ning talumajanduse allakäik), mis Poola aladel hakkasid selgemini avalduma 1620.—1630-ndaist aastaist alates,⁵⁴ ei pääsenud Liivimaal XVI sajandi lõpul ja

⁴⁸ 1 tünder võid on 12—13 leiskat, s. o. 96—104 kg. — Vt. A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. X ja XI.

⁴⁹ VARKA, f. 389, s.-ü. 574 (1582. a. Liivimaa revisjoniaruande mustand), l. 27. Kuramaal arvestati 1566. a. ühe tündri või tootmiseks 12 lehma. — L. Arbusow, Ein Verzeichnis der bäuerlichen Angaben im Stift Kurland (1582/83). Latvijas Universitātes Raksti, X, Rīgā, 1924, lk. 202.

⁵⁰ 1 riia vakk (ca 70 l ehk ca 46 kg) rukist maksis samal ajal keskmiselt 15 krossi.

⁵¹ Polska XVI wieku, tom XIII, Inflanty, cz. I, lk. 217.

⁵² AGAD, ASK, osak. LVI, D 2, kd. I, l. 150 pöördel, 179 jj.

⁵³ Kuni 1588. aastani oli Tartu staarostkond ökonomia, s. o. kuninglike lauamõisate kompleks, mille tulud olid määratud ainult kuningliku fiskuse tarbeks.

⁵⁴ История Польши 1, lk. 223.

Tabel 5
Таблица 5

Kariloomade ja kodulindude arv Tartu staarostkonna folvarkides
Количество домашнего скота и птиц в фольварках Тартуского староства

Folvark ja aastad Фольварк и годы	Veiseid — Крупный рогатый скот						Lambaid Овцы		Sigu Свиньи		Kitsi — Козы	Hanesid — Гуси	Parte — Утки	Kanu — Куры	
	üldse всего	lõpsilehmi дойные коровы	lehmmullikaid подтелки	pulle быки	tõbhärgi волы	poorloomi молодняк	üldse всего	neist talleid в т. ч. ягнят	üldse всего	neist põrsaid в т. ч. поросят					
															1
Ahja Ахья	1584	15	—	10	1	—	4	40	14	—	—	—	—	—	
	1585	24	6	7	1	—	10	96	21	—	—	—	—	—	
	1588	51	15	20	1	5	10	147	...	98	...	35	3	9	
	1590	48	20	4	1	5	18	136	...	98	42	—	35	3	9
	1591	44	18	5	...	70	...	29	...	—	7	—	12
Kriimani Криймани	1584	9	—	5	1	—	3	36	16	—	—	—	—	—	
	1585	15	4	3	1	—	7	92	12	—	—	—	—	—	
	1588	45	13	6	4	2	20	72	34	38	11	—	17	—	7
	1590	58	26	—	1	4	27	70	...	30	...	—	6	—	10
	1591	58	26	—	1	4	27	70	...	30	...	—	6	—	10
Kursi Курси	1584	10	—	6	1	—	3	5	2	—	—	—	—	—	
	1585	17	5	3	1	—	8	43	8	—	—	—	—	—	
	1588	55	14	2	...	83	11	45	20	—	14	13	20
	1590	27	5	—	1	13	8	99	25	23	9	—	5	6	10
	1591	25	4	9	...	44	...	11	...	—	5	5	14
Kavilda Кавильда	1584	17	—	10	1	—	6	48	18	—	—	—	—	—	
	1585	35	7	6	—	—	22	—	—	—	—	—	—	—	
	1588	45	16	—	...	151	9	40	...	—	24	25	24
	1590	59	25	4	—	8	22	142	20	40	...	—	24	—	—
	1591	59	25	4	—	8	22	134	12	40	...	—	24	—	—
Raadi Раади	1584	20	—	12	1	—	7	—	—	—	—	—	—	—	
	1585	32	8	9	1	—	14	114	18	—	—	—	—	—	
	1588	40	10	9	1	—	20	41	15	38	7	5	4	7	
	1590	51	25	7	—	—	19	56	...	54	...	6	12	—	16
	1591	51	25	7	—	—	19	56	...	54	...	6	12	—	16
Rannu ja Rõngu Ранну и Рынгү	1584	16	—	10	1	—	5	55	20	—	—	—	—	—	
	1585	27	8	5	1	—	13	155	26	—	—	—	—	—	
Rannu Ранну	1588	75	24	—	31	55	...	60	...	—	42	—	20
	1590	60	24	8	—	12	16	32	4	37	15	—	42	—	—
	1591	86	28	19	—	16	23	45	...	40	...	—	22	—	12
Räpina Ряпина	1584	16	10	—	1	—	5	—	—	—	—	—	—	—	
	1585	22	8	2	1	—	11	—	—	—	—	—	—	—	
	1588	31	14	4	...	158	13	42	10	—	23	—	10
	1590	43	13	2	1	6	21	140	—	77	...	—	15	—	—
	1591	43	18	—	1	7	17	170	—	45	...	—	20	—	15

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
Sangaste Сангасте	{	1584	15	—	10	—	—	5	63	23	—	—	—	—	—	—
		1585	23	6	7	1	—	—	9	152	32	—	—	—	—	—
		1588	61	22	—	...	212	9	50	...	—	34	12	20
		1591	113	60	—	1	—	—	52	110	...	32	...	—	6	—
Tähtvere Тягтвере	{	1584	42	—	20	1	—	11	65	25	—	—	—	—	—	—
		1585	48	14	12	1	—	—	21	135	12	—	—	—	—	—
		1588	80	28	13	1	—	—	38	13	10	65	22	—	11	—
		1591	22	9	—	1	3	—	9	—	—	74	30	—	12	—
Uue-Kastre Ууэ-Кастре	{	1584	9	—	5	1	—	3	16	6	—	—	—	—	—	—
		1585	16	5	2	1	—	—	8	77	8	—	—	—	—	—
		1588	39	14	1	—	2	—	22	53	26	32	14	—	20	20
		1591	66	22	80	...	13	...	—	10	—	—
Vaabina Ваабина	{	1584	17	—	10	1	—	6	50	20	—	—	—	—	—	—
		1585	25	7	6	1	—	—	11	100	16	—	—	—	—	—
		1588	25	11	1	1	1	—	11	135	35	64	5	—	30	—
		1591	51	17	26	—	—	—	8	100	...	60	...	—	30	—
Kudina Кудина	{	1588	9	7	—	—	—	2	22	2	10	...	—	—	—	5
		1591	10	9	—	—	—	—	1	15	...	10	...	—	—	—
«Telma» «Тельма»	{	1591	10	9	—	—	—	1	15	...	10	...	—	—	—	

XVII alguses veel mõjule, jäädes sõjast ja tema tagajärgedest tingitud hädade varju. Ka olid Poola võimud sunnitud arvestama maa majanduslikku olukorda ning olema ettevaatlikumad teorjusliku surve tugevdamisel, mis talumajanduse lõpliku laostamisega ähvardas õonestada ka mõisamajanduse alussambaid. Seevastu Sigismund III valitsemisajal, eriti XVII sajandi algul aga hakkasid Lõuna-Eestis avalduma folvargimajanduse lagunemistendentsid, mis põhiliselt ilmnisid läänistuste kasvus.

Organisatsioonilisest küljest oli Poola folvargimajandus Lõuna-Eestis hästi korraldatud, millest kõneleb keskaja kohta eeskujulik raamatupidamine, väikesed ja otsustabekohased administratiivkoosseisud folvarkides ning folvargimajanduse kiire areng rahuaastail. Riigimajandusele orienteeruv Poola agraarpoliitika Liivimaal avaldas siin kahtlemata positiivset mõju, piirates järsult saksa feodaalide majanduslikku ja poliitilist võimu. See hõlbustas mitmeti ka talurahva olukorda, vähemalt ajutiselt. Samuti oli raharendi ajutine võidulepääsemine Tartu staarostkonnas 1616. aasta paiku talurahva seisukohalt positiivselt hinnatav. See ei tähendanud küll feodaalse formatsiooni lagunemist ega kapitalismi sugemete tekkimist, vaid ainult kesk võimu püüet teorjusliku mõisamajanduse ja talumajanduse laostumise olukorras stimuleerida viimast põllumajanduse taastamisel suurema iseseisvuse andmisega, kuid juba sellenagi tähendas see talupoegadele majanduslikku hõlbustust, tootlikkuse tõusu ja pärisorjusliku surve teatud lõdvenemist. Kuigi tootmise suurenemine folvarkides toimus talurahva arvel ning tõi endaga kaasa paratamatult tema olukorra halvenemise, ei jõudnud teorjuslik rõhumine XVI sajandi lõpul selle esimesel poolel ja järgnevatel sajanditel saavutatud tasemeni. Liivimaal toimuvad sõjad kahjustasid tõsiselt folvargimajanduse arengut.

Teravaks kontrastiks olukorrale XVII sajandi alguses on juba 1630-ndad aastad, mil Rootsi võimu kindlustumise järel teokoormis kiiresti kasvas. 1632. aastast on teateid, et Kavilda mõisas nõuti teole talust kõige tugevamad tööloomad ning teolistele mõõdeti kätte üle jõu käiv tükitöö, mistõttu tuli töötada isegi öösel.⁵⁵ Niisugune orjus ületas XVI sajandi lõpu koormised (kus muide tükitöö rakendamiseks pole mingeid teateid), kõnelemata raharendile lastud talupoegadest XVII sajandi algul. Pole imeks

⁵⁵ A. Perandi, Märkmeid talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi valitsusaja ajal. «Ajalooline Ajakiri» 1931, lk. 206—209.

panna, et varased rootsi allikad kurdavad mõnigi kord talupoegade poolasõbralikkuse üle. See poolasõbralikkus polnud tingitud mitte niivõrd «jesuiitide propagandast», vaid kajastab nähtavasti talupoegade suhtumist Poola agraarpoliitikasse, mis oma tagajärgede poolest oli kujunenud talurahvale mitmeti soodsamaks kui intensiivne teoorjusliku mõisamajanduse arendamine Rootsi võimu ajal.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
7. VI 1960

ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ФОЛЬВАРКОВ ЮЖНОЙ ЭСТОНИИ В КОНЦЕ XVI — НАЧАЛЕ XVII ВЕКОВ

Э. Тарвел

Резюме

Ливонская война нанесла большой ущерб экономической жизни и, в первую очередь, развитию фольварочного хозяйства Лифляндии. Весной 1582 г. перед польскими властями на обширных землевладениях, перешедших в руки государства, стояли три задачи: 1) восстановить и расширить посевные площади, 2) обеспечить фольварки крупным рогатым скотом, в первую очередь с целью получения удобрений для полей и 3) построить необходимые хозяйственные помещения. Польские власти приступили к разрешению этих задач с удивительной быстротой.

Хотя в конце XVI в. действительно имел место рост посевных площадей фольварков и барщинных повинностей крестьян, совершенно очевидно, что некоторые исследователи переоценивают развитие барщинного фольварочного хозяйства в этот период. Так, М. В. Довнар-Запольский пытался доказать, что в Кокнеском старостстве (на территории Латвии) государство получало в виде натуральной и денежной ренты 28%, а в виде дохода от фольварочных полей — 72% всей феодальной ренты. При этом он называет Кокнеское старостство типичным для Лифляндии. Необходимо, однако, отметить, что М. В. Довнар-Запольский пришел к этим выводам в результате неверного толкования лифляндского ревизионного отчета 1590 г., использованного им в качестве источника. Ревизоры зафиксировали общую посевную площадь фольварочных полей старостства двояким образом: во-первых, по возможному посеву ржи и, во-вторых, по возможному посеву яровых в бочках (так как рожь тяжелее, и по объему на единицу площади ее высевалось меньше, чем яровых). М. В. Довнар-Запольский же счел, что эти цифры означают общее количество ржи и яровых, действительно посеянных в одном и том же году. Таким образом, он увеличил посевные площади фольварков старостства примерно вдвое, о чем убедительно свидетельствует сравнение с данными ревизионного отчета за 1599 г. При подсчете урожая по завышенным ревизорами данным о средней урожайности эта ошибка стала еще больше. Кроме того, М. В. Довнар-Запольский допустил ошибку и в метрологии, из-за чего размеры крестьянских натуральных податей оказались заниженными. Все это говорит о том, что выводы названного автора ошибочны, однако несмотря на это они широко распространены в исторической литературе.

В старостствах эстонской части Лифляндии доходы, полученные от самого фольварочного хозяйства, составляли в 80-х годах XVI в. в среднем четверть общего дохода фольварка, никогда не достигая 40% (табл. 1). Остальная часть доходов поступала за счет натуральной и денежной ренты, взимавшихся с крестьян. Количество зерна, поступавшее от крестьян, всегда превышало урожай самого фольварка. В связи с тем, что барщинные крестьяне в результате войны были недостаточно обеспечены рабочим скотом и в фольварках не хватало навоза, последние испытывали затруднения с обработкой полей. Поэтому в фольварках Тартуского и Пярнуского старостств использовали так называемое архаическое трехполье, при котором два поля находились под паром, а одно делилось на две части, засевавшиеся озимыми и яровыми хлебами. Поскольку бывшее Тартуское епископство было одним из наиболее развитых в сельскохозяйственном отношении районов Эстонии, можно полагать, что здесь мы имеем дело не с пережитками архаического трехполья, а с временным использованием его в условиях послевоенной разрухи.

Из инвентаря Тартуского старостства за 1616 г. видно, что доходы от фольварочных полей с примерно 30% в 1591 г. упали к этому времени примерно до 15% всей феодальной ренты (табл. 2). Большинство государственных фольварков прекратило к этому времени собственное сельскохозяйственное производство, и около 75% сошных

и 43% бобыльских крестьянских хозяйств староства были освобождены от барщинной повинности и переведены на денежную ренту (табл. 3). Польско-шведская война 1600—1609 гг. привела к общему экономическому упадку, который препятствовал ведению фольварочного хозяйства на прежней основе, т. е. с помощью барщинного труда крепостных крестьян. Тенденция перевода крестьян на денежную ренту проявилась также в Литве и Белоруссии, о чем свидетельствуют, в частности, недавно опубликованные работы Д. Л. Похилевича. Однако переход к денежной ренте в Тартуском старостве не означал возникновения здесь зачатков капитализма, а отражал лишь стремление центральной власти в рамках феодального общества создать для крестьянских хозяйств стимул к восстановлению сельского хозяйства путем временного предоставления крестьянству несколько большей самостоятельности. Для появления же денежной ренты необходимы некоторые экономические предпосылки, в первую очередь — рынки сбыта. Поэтому денежная рента получила наибольшее распространение в фольварках, расположенных поблизости от города Тарту. Табл. 4 настоящей работы отражает данные о посевах зерновых и их урожайности в большинстве староств, а табл. 5 — данные о количестве домашнего скота и птицы в фольварках Тартуского староства.

Подъем фольварочного хозяйства в Лифляндии происходил за счет крестьянства, он означал увеличение барщинных повинностей и ухудшение экономического и правового положения крестьян. Отрицательные последствия роста барщинного фольварочного хозяйства в конце XVI в. еще не проявились в полной мере, будучи заслонены бедами, причиненными войной и ее последствиями, с которыми польские власти должны были считаться при усилении барщинного гнета. В то же время нельзя отрицать и того, что ориентировавшаяся на государственные хозяйства аграрная политика Польши оказала и положительное влияние, поскольку она ограничивала экономическую и политическую власть немецких феодалов и тем самым облегчала, хотя бы временно, положение крестьянства.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
7. VI 1960

ÜBER DIE WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG DER STAATSGÜTER IN SÜDESTLAND AM AUSGANG DES 16. UND AM ANFANG DES 17. JAHRHUNDERTS

E. Tarvel

Zusammenfassung

Der Livländische Krieg schädigte die wirtschaftliche Lage Livlands, vor allem aber die Entwicklung der Gutswirtschaft. Im Frühjahr 1582 sahen die polnischen Mächte auf den ausgedehnten, in Staatsbesitz übergegangenen Ländereien drei Aufgaben vor sich stehen: 1) die Saatfläche der Güter wiederherzustellen und zu erweitern; 2) Vieh für die Staatsgüter zu beschaffen, was besonders des Düngers wegen erforderlich war; 3) die nötigen Wirtschaftsgebäude zu errichten. An die Erfüllung dieser Aufgaben gingen die polnischen Mächte mit überraschender Hast.

Obgleich sich die Saatfläche der Staatsgüter am Ende des 16. Jahrhunderts vergrößerte und der Frondienst der Bauernschaft wuchs, ist es doch offensichtlich, dass einige Forscher die Entwicklung der auf Fron basierenden Gutswirtschaft in Livland überschätzen. So will z. B. M. Downar-Zapolski nachgewiesen haben, dass der Staat in der Starostei Koknese (Kokenhusen) (auf lettischem Gebiet) in Gestalt von Natural- und Geldrente 28% und in Gestalt des Ertrages von den Hofesfeldern 72% des Gesamtbetrags der Feudalrente von den Bauern einnahm. Dabei nennt er die Starostei Koknese die für Livland charakteristische. Es ist aber zu bemerken, dass M. Downar-Zapolski zu diesen Schlüssen kam, indem er den als Quelle benutzten livländischen Revisionsbericht von 1590 falsch deutete. Die Gesamtfläche der den Staatsgütern gehörenden Felder der Starostei haben die Revidenten in Tonstellen erstens nach der möglichen Aussaatmenge von Roggen und zweitens von Sommerkorn angegeben. (Roggen als das schwerere Korn wurde je Flächeneinheit dem Raummasse nach weniger benötigt.) M. Downar-Zapolski deutet aber diese Ziffern derart, als bedeuteten sie die im gleichen Jahr auf das gleiche Feld ausgesäte Menge Roggen und Sommerkorn. Auf diese Weise hat er die Saatziffern der Staatsgüter der Starostei nahezu verdoppelt, was auch aus einem Vergleich mit dem Revisionsbericht von 1599 deutlich hervorgeht. Noch grösser wurde der Fehler durch die Berechnung der Ernte auf Grund der von den Revidenten angegebenen übertrieben grossen durchschnittlichen Fruchtbarkeitskoeffizienten. Andererseits

hat M. Downar-Zapolski durch einen metrologischen Fehler den Wert der Naturalabgaben der Bauern verringert. Seine Konstruktion ist also fehlerhaft, sie ist aber in der Fachliteratur sehr verbreitet.

In den Starosteien des estnischen Teils von Livland bildeten in den 1580-er Jahren die Einnahmen von der Gutswirtschaft (neben der Natural- und Geldrente der Bauern) durchschnittlich ein Viertel der Gesamteinnahmen der Staatsgüter, jedoch niemals bis an 40% reichend (Tab. 1). Der bäuerliche Kornzins war überall grösser als die eigene Getreideernte der Staatsgüter. Da die Bauernhöfe nach dem Krieg wenig Arbeitsvieh besaßen und in den Staatsgütern Düngermangel herrschte, war in den letzteren die Bestellung der Felder erschwert. Deswegen war in den Staatsgütern der Starosteien Tartu und Pärnu das sog. archaische Dreifeldersystem in Gebrauch, wobei zwei Felder brach lagen, ein Feld aber mit Winter- und Sommerkorn bestellt wurde. Da das ehemalige Stift Tartu eines der landwirtschaftlich am besten entwickelten Gebiete Estlands war, haben wir es hier offensichtlich nicht mit Überlebens des archaischen Dreifeldersystems zu tun, sondern mit dessen zeitweiliger Anwendung in den Verhältnissen der Nachkriegszeit.

Aus dem Inventar der Starosteie Tartu für das Jahr 1616 ist zu ersehen, dass in den dortigen Staatsgütern die Einnahmen von der eigenen Hofeswirtschaft auf 15% der gesamten Feudalrente gesunken waren, während in 1591 die entsprechende Zahl noch 30% ausmachte (Tab. 2). In den meisten Gütern setzte die landwirtschaftliche Produktion gänzlich aus. Innerhalb der Grenzen der Starosteie waren etwa 75% der Hakenhöfe und etwa 43% der Bobolenstellen fronfrei und zahlten Geldrente (Tab. 3). Der Polnisch-Schwedische Krieg von 1600–1609 und dessen Folgen hatten eine vollständige Zerrüttung der wirtschaftlichen Lage herbeigeführt, was die bis dahin gewohnte Bewirtschaftung der Staatsgüter durch Fronarbeit der leibeigenen Bauern erschwerte. Die Tendenz des Übergangs zur Geldrente trat auch auf litauischem und belorussischem Gebiet zum Vorschein; von den neueren Forschern hat sie hier D. L. Pochilewitsch näher untersucht. Der Übergang zur Geldrente in der Starosteie Tartu bedeutete jedoch nicht das Entstehen der Elemente des Kapitalismus, sondern nur das Bestreben der Zentralgewalt, die bäuerliche Wirtschaft in den Grenzen der feudalen Gesellschaft durch zeitweilige Gewährung grösserer Selbständigkeit zur Wiederherstellung der Landwirtschaft zu bewegen. Trotzdem setzte die Geldrente gewisse ökonomische Bedingungen voraus, nämlich bessere Absatzmöglichkeiten. Deshalb verbreitete sie sich am meisten in den Staatsgütern der näheren Umgebung der Stadt Tartu. Tabelle 4 enthält Angaben über das Kultivieren und die Erträge der einzelnen Getreidearten in den meisten Starosteien; Tabelle 5 gibt Aufschluss über den Viehbestand in den Staatsgütern der Starosteie Tartu.

Die Entwicklung der Gutswirtschaft in Livland erfolgte auf Kosten der Bauern; sie bedeutete eine Vergrösserung der Fronarbeit und eine allgemeine Verschlechterung der wirtschaftlichen und rechtlichen Lage des Landvolkes. Die negativen Folgen der wachsenden, auf Fronarbeit beruhenden Gutswirtschaft konnten in Livland am Ende des 16. Jahrhunderts zwar noch nicht voll zur Geltung kommen, da sie durch den Krieg und den dadurch bedingten Notstand überschattet wurden. Auch die polnischen Mächte waren gezwungen, die letztgenannten Faktoren bei der Verschärfung der feudalen Exploitation zu berücksichtigen. Die auf Staatswirtschaft eingestellte Agrarpolitik Polens übte aber in Livland zweifellos eine positive Wirkung aus, indem sie die wirtschaftliche und politische Macht der deutschen Feudalherren einschränkte und so wenigstens einstweilig die Lage der Bauernschaft besserte.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der
Estnischen SSR*

Eingegangen
am 7. Juni 1960